

Medeniyetler, Kapitalist Dünya Sistemi ve Dini Hareketler*

İsmail Demirezen**

Özet- Biz bu makalede insanoğlunun failliğini gözden kaçırmayacak şekilde, medeniyetler ve dünya kapitalist sistemi yaklaşımlarının bir sentezini yaparak dini hareketlerin özelliklerini ortaya koymaya çalışacağız. Bu çalışma da ilk olarak sekülerleşme tartışmalarına kısaca değineceğiz. Bu tartışmalar bizim medeniyetler ve dünya sistemleri bağlamında dini hareketleri incelememize temel oluşturacak. İkinci olarak medeniyetler konseptine, medeniyetlerin temelini neyin oluşturduğuna ve medeniyetlerin nasıl ortaya çıktığına değineceğiz. Üçüncü olarak Wallarstein'in dünya kapitalist sistemi kendi değerlerini oluşturuyor iddiasının tartışmalarına göz atacağız. Son olarak medeniyetler ve dünya sistemi bağlamında dini hareketlerin oluşumu hakkında tartışmalarımız olacaktır.

Anahtar Kelimeler- Medeniyet, Dini hareketler, Sekülerleşme, Kapitalist dünya sistemi.

Giriş

Günümüz toplumlarının birçoğu bir yandan kapitalist dünya sisteminin bir parçası diğer yandan ise dinin tekrar yükselişe geçtiği toplumlardır. Küreselleşme ile birlikte bir çok toplum kapitalist sisteme entegre olurken, aynı toplumlarda din hem siyasal hem de sosyal olarak güçlenmektedir. Latin Amerika'daki özgürlük teolojisi, İslamcı hareketler ve Hindu dini hareketleri bu toplumlardaki

* Bu makale 12-14 Mayıs 2006 tarihleri arasında İstanbul'da düzenlenen *Medeniyetler ve Dünya Sistemi Uluslararası Sempozyumu*'nda sunulan bildiri esas alınarak üretilmiştir.

** Dr., İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

dinin güç kazanmasına örneklerdir. Ayrıca günümüz toplumlarında medeniyet bilinci, dini hareketlilikle at başı gitmektedir. Böylece, medeniyetler, kapitalist dünya sistemi ve dini hareketlilik üçgeninde ilginç bir toplumsal kompozisyon oluşmaktadır.

Bu kompozisyonun açıklanmasında en belirleyici noktanın bireyin kendisi mi, toplumsal yapı mı yoksa kültür mü olduğuna dair tartışmalar hararetini koruyarak devam etmektedir. Medeniyetleri analiz konusu olarak kabul eden yaklaşım toplumsal olayları incelerken kültürü önelemekte ve kültürü açıklayıcı unsur olarak kabul etmektedir. Diğer taraftan kapitalist dünya sistemini analiz birimi yapan çalışmalar kapitalist ekonomik toplumsal sistemi önelemekte ve toplumsal olayları bu açıdan yaklaşılarak açıklamaya çalışmaktadır. Fakat her iki yaklaşım da indirgemeci ve determinist bir söylem olarak göze çarpmaktadır. Medeniyetler çalışmaları toplumsal olayları kültüre indirgerken, dünya sistemi çalışmaları sosyal gelişmeleri toplumsal yapıya indirgemektedir. Fakat bilindiği üzere ne kültür ne de toplumsal yapı kendi başına toplumsal olayları açıklayabilmektedir. Bireyin failliğini de göz önünde bulunduran ve bu iki yaklaşımın bir sentezini yapabilecek yeni bir açılım olabilir mi sorusu zihinleri meşgul etmeye devam etmektedir.

Biz bu makalede bireyin failliğini de gözden kaçırmayacak şekilde bu iki yaklaşımın bir sentezini yaparak dini hareketlerin özelliklerini ortaya koymaya çalışacağız. Bu çalışma da ilk olarak sekülerleşme tartışmalarına kısaca değineceğiz. Bu tartışmalar bizim medeniyetler ve dünya sistemleri bağlamında dini hareketleri incelememize temel oluşturacak. İkinci olarak medeniyetler konseptine, medeniyetlerin temelini neyin oluşturduğuna ve medeniyetlerin nasıl ortaya çıktığına değineceğiz. Üçüncü olarak Wallarstein'in Dünya Kapitalist Sistemi kendi değerlerini oluşturuyor iddiasının tartışmalarına göz atacağız. Son olarak medeniyetler ve dünya sistemi bağlamında dini hareketlerin oluşumu hakkında tartışmalarımız olacaktır.

Din ve Sekülerleşme

Max Weber'e göre 16. yüzyıldan itibaren batı dünyasında davranışlar rasyonelleşmektedir. Bu rasyonelleşme de dünyanın gizeminin kaybolmasına yol açmıştır (Weber, 1978:506). Gizemin kaybolması insanların sadece dinlerin gizemli sırlarına artık inanmamaları anlamına gelmez. Aynı zamanda gizem teriminin veya bizzat gizemin değer kaybetmesi anlamına da gelir. Şimdi gizem, hesaba

katılacak ayrı bir etken olarak değil de insan aklı, zekâsı ve teknolojik ürünler tarafından fethedilecek bir alan olarak görülmektedir. Weber sekülerleşme ismini bu çift yönlü rasyonelleşme ve gizemin kaybolması sürecine vermiştir (Kevin, Swatos & Kivisto, 2002:60).

Sadece Weber (1905/1958) değil, Auguste Comte (1865/2009), Emile Durkheim (1915/1976) ve Karl Marx (1978) gibi 19. yüzyıldaki sosyal bilimlerin ileri gelen isimleri de sekülerleşmenin modernleşme sürecinin bir parçası olduğunu iddia etmişlerdir. Bu argümanlara göre din, kişinin özel hayatının bir parçası olacak ve kültür üzerindeki şekillendirici etkisini yitireceğinden toplumsal değişim için kolektif güç olma özelliğini kaybedecektir (Haynes, 1997, 713). Shiner (1967: 209) sekülerleşme teorilerinin iddialarını şöyle özetlemiştir: Dinin geleneksel sembolleri, öğretileri ve kurumları prestijlerini ve etkilerini kaybedecek ve böylece dinsiz bir toplum ortaya çıkacaktır.

Fakat İran'daki devrim, İslam dünyasındaki dini hareketler, Latin Amerika'daki Katolik özgürlük teolojileri, Amerika Birleşik Devletleri'ndeki yeni Hıristiyan haklar hareketi ve Evancelik'ler gibi dini oluşumlar, Sri Lanka'daki Budist ve Tamiller arasındaki çatışmalar ve daha birçok dini olay sekülerleşme paradigmasının yeniden gözden geçirilmesini gerektirmiştir.

Bu gerekliliğin bir sonucu olarak 1960'larda sekülerleşme sürecinin baş savunucularından olan Peter Berger bugün sekülerleşme olayının gerçekleşmediğini itiraf etmek zorunda kalmıştır (Berger, 1967; 2001). Diğer taraftan dini ve sosyal çoğulculuğun sekülerleşmeyi değil dindarlaşmayı sağlayacağını iddia eden rasyonel seçenek akımı ortaya çıkmış ve sekülerleşme teorilerini ampirik düzeyde kıyasıya eleştirmiştir. Bu akım, dini alanı markete benzetmiş ve ne kadar çok firma bu markette özgürce hareket ederse marketin işleyişinin o kadar verimli olacağını dolayısıyla dindarlaşmanın artacağını ifade etmiştir (Stark & Finke, 1998; 2000).

Fakat hem sekülerleşme teorileri hem de anti-sekülerleşme teorileri vakıaların sahip oldukları değerler arasındaki istatistiksel ilişkilerin analizine yoğunlaşmışlardır. Böylece bu yaklaşımlar aynı sosyal olayların farklı ülkelerde nasıl olup da karşıt sonuçlar ortaya çıkardığını açıklamada yetersiz kalmışlardır. Bu yetersizliği gidermek için, Terence K. Hopkins alternatif bir yaklaşım bulmamıza yardımcı olmaktadır. Hopkins (1979: 44)'e göre analizlerde dikkat tarihsel yöne yoğunlaştırılmalıdır. Böylece, olaylar dizisinin organize şekilde belirli bir yerin belirli bir zaman dilimindeki şartları göz önünde tutulabilecektir.

Bu yaklaşım dini hareketlerin aslında heterojen (bir şeyin dünyalarının üyeleri) bir şekilde tarihsel bir an için ortaya çıkan durumlar olduğunu kabul etmemiz gerektiğini ileri sürmektedir. Bu yaklaşım klasik sekülerleşme ve anti sekülerleşme teorilerinden farklıdır çünkü her iki yaklaşım da dini hareketleri homojen bir şekilde istatistiksel bir araştırmanın konusu olarak görmektedirler. Bu alternatif yaklaşımın uygulanabileceği iki alan medeniyetler araştırmaları ve dünya sistemi çalışmalarıdır çünkü her iki alan da olayları bir dünyanın farklı âlemlerinin tezahürleri olarak görmektedirler. Dünyada birbirine bağlı farklı medeniyetlerin olduğunu kabul etmek veya bir dünya sisteminin birbirine bağlı farklı toplumsal yapılar içerdiğini iddia etmek bu alternatif yaklaşımın temel niteliğidir.

Medeniyetler ve dünya sistemleri aynı değildir fakat birbirlerinin kuzenleridir McNeil'in dediği gibi dünya-sistemi çalışmalarını veya medeniyetler araştırmalarından birini diğerine insanoğlunun tecrübelerinin kaynağı olarak tercih etmek materyalist veya idealist bir tarih okumasının sonucudur (Roudometof & Robertson, 1995: 278). Her iki yaklaşımı da sentezleyen, kültür ve toplumsal yapıyı içeren orta bir yol yok mu sorusu ortaya çıkmaktadır.

İnanıyorum ki böyle bir yol vardır ve bu yol Weber'in çalışmalarında gizlidir. Weber'e göre fikirler değil, maddi ve manevi çıkarlar insanoğlunun hareketlerini belirler. Fikirler tarafından oluşturulan dünya görüşleri çıkarlar etrafında oluşan hareketlerin hangi ray doğrultusunda gideceğini belirleyen ray makası görevini görmektedir. Bize göre dünya görüşleri ile çıkarlar birbirinden bağımsız şeyler değil birbirine bağlıdır. Bir yandan biz Toynbe (1965)'nin dinin, büyük medeniyetlerin kaynağı olduğu ve kendi toplumsal sistemlerini oluşturduğu iddialarını kabul ederken diğer taraftan, Wallerstein (1995)'in ifade ettiği gibi, uzun dönemde toplumsal sistemlerin kendi değerlerini oluşturma becerisine sahip olduklarını iddia etmekteyiz. Böylece biz dünya kapitalist sisteminin, batı medeniyetinin bir uzantısı olduğunu kabul etmekle birlikte bu sistemin uzun vadede kendi ilk dini değerlerine aykırı bile olsa kendi değerlerini oluşturduğunu iddia etmekteyiz.

Özetlemek gerekirse, biz iddia etmekteyiz ki: *i.* Yahudi ve Hıristiyanlık Batı medeniyetinin temelini oluşturmaktadır. *ii.* Batı medeniyeti kendi tarihsel toplumsal yapısı olan kapitalist dünya sistemini oluşturmuştur. *iii.* Bu seküler tarihsel sistem uzun vadede kapitalist medeniyet olarak kendi değerlerini oluşturmuş ve bunları bütün dünyaya yaymıştır. *iv.* Fakat bu tarihsel kapitalist dünya sistemi bir krize girince ve onun değerleri gücünü kaybedip evrensellik iddialarını

birakınca, insanoğlu var oluşsal sorunlarıyla ve değerler kriziyle karşı karşıya kalmıştır. v. Böylece insanoğlu bu sorunların ozmlerini kendi medeniyetlerinin kurucu aktörü olan dinlerde aramaya başlamış ve bu failligin sonucu olarak dini hareketler ortaya çıkmıştır. Birçok düşünür bu kriz ortamını kabul etmekle birlikte bu ortama post-modernizm, yüksek modernizm veya kapitalist dünya sisteminin krizi gibi birçok isim vermiştir.

Bu bakış açılarına göre, din iki açıdan yükselişe geçer. Birinci olarak, kültür, kimlik ve değer duygusu yabancı bir tarihsel toplumsal yapı tarafından meydan okumaya tbi tutulduğu zaman -ki kapitalist dünya sistemi Batı medeniyeti dışındaki medeniyetlere yabancı gelmektedir- medeniyetlerin kurucu unsuru olarak dini değerler tekrar değerlenir. İkinci olarak, kültürel geçiş dönemlerinde, kimlik tehdit altında olduğu zaman. Din bu geçiş dönemindeki kimlik bunalımına bir cevap niteliğinde ilk kaynakları tekrar ön plana çıkarır (Haynes, 1997: 713).

Bütün bu iddiaları özümseyebilmek için, dinle medeniyet arasındaki ilişkinin, medeniyetler ile kapitalist dünya sistemi arasındaki ilişkinin ve son olarak dinler, medeniyetler ve kapitalist dünya sistemi arasındaki ilişkilerin incelenmesi gereklidir.

Dinler ve Medeniyetler

20. yüzyılın başında Arnold Toynbee, *Bir Tarih alışması* adlı kitabında birçok medeniyetin yok olduğunu geriye kalan İslam, in, Hindu gibi medeniyetlerin de varlıklarını korumaya çalışmalarına rağmen Batı medeniyeti tarafından asimilasyon ve yıkım tehdidiyle karşı karşıya bırakıldıklarını belirtmektedir. 20. yüzyılın sonunda ise Samuel Huntington (1996), *Medeniyetler atışması ve Dünya Düzeninin Yeniden Kurulması* isimli kitabında, geriye kalan altı medeniyetin batı medeniyeti tarafından asimile edilmesinin ve yıkıma uğratılmasının kolay olmayacağını, bunun neredeyse imknsız olduğunu ifade etmiştir. Fakat Huntington bize medeniyetlerin tekrar dirilmelerini ve köklerinin farkına varmalarını medeniyetler atışması olarak betimlemiştir. Huntington'un medeniyetler atışması tezinde birçok yanlışlar olmasına rağmen, O'nun medeniyetlerin temelini din olduğu vurgusu önemli bir gerçeği dile getirmiştir. Matthew Melko'da medeniyetler ile dinler arasındaki bağlantıyı güzel bir şekilde özetlemiştir. Melko (1995: 40)'ya göre ritelleşen dinlerin bazı formları kültürel gelişmelerin ilk dönemleriyle bağlantılıdır. Karşılaştırmacı tarihçiler oybirliği ile

dinin kültürün oluşumundaki rolü üzerinde ittifak etmişlerdir. Spengler, Toynbee ve Dowson toplum çalışmalarında dinin önemli bir etken olduğunu ve dinin büyük medeniyetlerin temeli olduğunu belirtmektedir. Melko'nun kültürel gelişmenin ilk dönemleri hakkındaki önerileri aslında Pitirim Sorokin'in medeniyet sınıflandırmasındaki kültürel mantalitenin ideal tipiyle örtüşmektedir. Sorokin (1941)'e göre medeniyetler veya kültürel süper sistemler insan düşüncesinin ve hissiyatının temel bir hali olan bazı temel prensiplerle belirlenebilir. Genelde bu şekilde üç organize edici prensip vardır ve medeniyetler uzun zaman dilimlerinde bu prensiplerden dairesel bir şekilde geçerler. *i.* Kültürel zihniyetin ideal tipi ki maneviyata ve manevi ihtiyaçlara yoğunlaşır; *ii.* duyuşsal aşama ki maddiyata ve bedenin isteklerine yoğunlaşır ve *iii.* tam ideal tip ki hem maneviyata hem de maddiyata yoğunlaşarak bir denge oluşturur. Sorokin'e göre günümüz batı medeniyeti duyuşsal aşamada olup bu aşamanın sınırlarına ulaşmıştır (Sanderson, 1995, 19).

Sorokin'in günümüz batı dünyasının duyuşsal evrede olduğu iddiasını kabul etmekle birlikte, biz bu duyuşsal aşamanın tamamen farklı düşünme şekli olmadığı kanısındayız. Bu duyuşsal aşama tarihi toplumsal sistem tarafından meydana getirilmiştir ki bu tarihsel sistem de kapitalist dünya sistemidir. Farklı bir şekilde söyleyecek olursak, Batı medeniyeti kendi tarihsel sistemini oluşturduktan sonra bu tarihsel sistem (kapitalist dünya sistemi) kendi değerlerini üretmeye başlamış Wallerstein'in deyişiyile kapitalist medeniyeti oluşturmuştur.

Fakat sosyal bilimlerin birçok önemli ismi bu tarihsel aralığı ve Batı medeniyetinin bu özel halini evrenselleştirerek genel bir sekülerleşme teorisi oluşturmuşlardır. Bu tarihsel aralığın geçici ve Batı medeniyetine özgü bir olay olduğunu fark edememişlerdir. Eğer din gelişen ve dirilen medeniyetlerin birleştirici unsuruyorsa, dinlerin kendine ait özellikleri bu sekülerleşme süreçlerini etkileyecektir. Bize göre tarihsel sosyal sistemin bir sonucu olan sekülerleşme süreci devamlı olan ve sonra gerileyen bir süreçtir yani daireseldir doğrusal değildir. Bu süreçler yüzyıllar alabilir. Mesela Weber Protestan ahlakının seküler kapitalist ruhunu oluşturup sonra bu ruhun demir parmaklıkları altında ezildiğini güzel bir şekilde göstermiştir (Weber, 1905/1958).

Her medeniyet gibi Batı medeniyetinin de dini fikirlere dayandığını belirttikten ve kendi seküler tarihsel sistemini oluşturduğunu ifade ettikten sonra bu seküler tarihsel sistemi inceleme zamanı gelmiştir ki bu sistem kapitalist dünya sistemidir.

Tarihsel Kapitalist Dünya Sistemi

Immanuel Wallerstein'in dünya sistemi teorisi, ana köklerini Fransız Annales tarih ekolünden, Fernand Braudel'in çalışmalarından ve marksist bir yaklaşım olan bağımlılık teorilerinden alır. Fernand Braudel ilk modern zamanlarda, Akdeniz çevresinde oluşan büyük çaplı bölgesel ekonomiyi anlamak için dünya sistemi terimini ilk defa kullanmıştır. Wallerstein da Braudel'in dünya sistemi fikrini alansal ve zamansal bakımdan genişletmiştir. Wallerstein için Avrupa merkezli bu dünya sistemi kapitalizmin 500 yıllık dönüşümlerini anlamak için araştırma birimi olmuştur (Sanderson & Hall, 1995: 95). Böyle yaparak, Wallerstein sadece sosyal alanın bir parçasını değil onun tümünü anlamayı amaçlamıştır çünkü dünya sistemi bir toplumsal yapıdır ve milli devletler onun bir parçasıdır.

Wallerstein (1979:5)'e göre bu sosyal sistemin en önemli özelliklerinden birisi iş bölümünün olmasıdır. Böylece çeşitli sektörler ve alanlar ekonomik alışveriş çerçevesinde düzenli ve sürekli bir şekilde sistemin ihtiyaçlarının karşılanması için birbirine bağımlı olmak zorundadır. O'na göre üç çeşit sosyal sistem vardır: *i.* Minik sistem, *ii.* dünya imparatorlukları ve *iii.* dünya ekonomisi. Basit tarım ekonomileri veya avlanma ekonomileri minik sistemlerdir, fakat bunlar dünya imparatorlukları veya dünya ekonomileri tarafından emilmişlerdir. Dünya imparatorlukları çeşitli kültürel sistemleri, tek siyasal sistemi ve tek iş bölümünü içeren birimlerdir. Osmanlı, Roma ve Çin imparatorlukları bu sosyal sistemin en önemli örneklerindedir. Dünya ekonomileri ise farklı kültür ve siyasal sistemleri içinde barındıran tek iş bölümünün olduğu birimlerdir (Wallerstein, 1979: 6). Fakat dünya sistemleri her zaman kırılabilir olduğu için ayrışmalara ve dünya imparatorluklarına dönüşmeye meyillidirler (Sanderson & Hall, 1995: 95). Sadece kapitalist dünya sistemi, dünya imparatorluklarına dönüşmedi veya parçalanmadı. Wallerstein'in çalışmaları da özellikle bu modern kapitalist dünya sisteminin ortaya çıkışı, gelişmesi, onun temel prensipleriyle ve gelecekteki dönüşümleriyle alakalıdır.

Kapitalist dünya sistemi 15. yüzyılın ortalarında ortaya çıkmaya başladı. 15. yüzyılın sonlarında pekişti ve sonraki yüzyıllarda tek siyasal gücün elinde olmaksızın dünya ekonomisi haline geldi. Sermaye dünya imparatorluklarının bürokrasilerini veya siyasal efendilerin tüketimlerinin desteklenmesi için harcanmayıp tüccarların elinde birikmeye başladı. Tüccarlar şehirlerde siyasal egemenlikten kurtulmuş bir şekilde sermaye biriktirme kabiliyetine kavuştular. Bu sermaye birikimi tüccarların kendi bölgelerinin dışında özellikle Baltık denizi

civarlarında ve Yeni Dünya ile ticaret yapmalarına imkân sağladı. Böylece, yeni bölgeler siyasi bir birleşme olmaksızın kapitalist ekonominin bir parçası haline geldi ve kapitalist sistem dünya çapında yayılma imkânı buldu.

Kapitalist dünya ekonomisi kendi bölgesel alanlarını oluşturdu: Merkez, yarı çevre ve çevre. Ülkeler bu iş bölümündeki konumlarına göre yerlerini aldılar. Merkez bölgeler yalnızca ekonomik olarak değil aynı zamanda siyasal olarak da sisteme hükmetmektedirler. Merkez ülkeler, gelişmiş endüstriyel ürünlerin ve teknolojilerin çoğunu üretmektedirler. Bu bölgelerde sermaye biriktiği için en zengin kapitalistler bu bölgelerde bulunurlar. Merkezin tam karşısında çevre bulunmaktadır. Çevre ham ürünleri, ucuz işgücünü ve basit teknolojiye dayalı birkaç temel ürünü dünya ekonomisine sunar. Çevre ile merkez arasında yarı çevre diyebileceğimiz bir alan vardır. Bu alan çevreyi sömürürken merkez tarafından da sömürülür. Yani hem merkez hem de çevre özelliklerini bir arada taşır. Onun en önemli işlevi dünya ekonomisinin istikrarını sağlamaktır.

Kapitalist dünya sistemine enerji sağlayan motor, Marx'ın da bahsettiği bitmeyen sermaye birikimidir. Wallerstein (1995: 18)'e göre tarihsel kapitalizm, temel ekonomik faaliyetleri yöneten, ekonominin başlıca amacını ve kanununu oluşturan sonu gelmeyen sermaye birikiminin içinde bulunduğu, zaman ve alan bakımından entegre olmuş üretim faaliyetleridir.

Bu sistemin motorunu sonu gelemeyen sermaye birikimi oluşturduğu için, bu sistemde kültür ekonomik ilişkilerin bir sonucu olarak görülür. Wallerstein (1991:166)'a göre kültür,-bu kapitalist dünya sisteminin düşünce sisteminin - bu sistemin sosyo-siyasal gerçekliğinin karmaşık yapılarına, belirsizliklerine ve çatışmalarına karşı oluşturduğumuz tarihsel ortak tavırlarımız- bir sonucudur. Bundan dolayı Wallerstein, 'kapitalist sosyal sistemi uzun zamanda kendi kültürünü ve medeniyetini oluşturmuştur' iddiamızı destekler. Kapitalist dünya sistemi seküler bir ideolojinin ortaya çıkmasını sağladığı için birçok sosyal bilimci dinin öldüğünü zannetmiş ve bu sürecin Batı medeniyetine ait ve geçici bir süreç olduğunu fark edememişlerdir. Fakat son gelişmeler dinin tekrar yükselişe geçtiğinin göstergesidir. Ne oldu, ne değişti de din yükselen değer haline geldi?

Kapitalist Dünya Sistemi, Medeniyetler ve Dini Hareketler

Önceden de belirttiğimiz gibi, din bu genel kriz ortamına cevap olarak revaç bulmaya başladı. Genel kriz ortamından kastımız 20. yüzyılın başlarında tarihsel kapitalizmin yapısal bir krize yakalanmasıdır (Wallerstein, 1995, 90).

Wallerstein (1995: 91).’e göre, bu krizin belki de en önemli tarafı her şeyin alınır satılır mal haline getirilmesine çok yaklaşılmasıdır. Tarihsel olarak hiç var olamayan fakat Adam Smith tarafından insanoğlunun doğası olarak tarif edilen noktaya sonu gelmeyen sermaye birikimi sayesinde yaklaşılması bu krizin en önemli göstergesidir. İlelebet devam edeceği zannedilen bu sürecin, sonu gelmeyen sermaye birikimi tarafından yönetilmeye devam edilmesi halinde bu şekilde sürmesi imkânsızdır.

Bu krizin diğer önemli boyutu da kültürelidir. Batı medeniyetinin evrensellik iddiası taşıyan varsayımları ve idealleri sorgulanmaya başlanır. Bu, iki alanda gerçekleşir. İlk olarak alternatif medeniyet arayışları ciddiyet kazanır ve bu arayışlar insanların özel hayatından kamuya açık alanlara sızar. Entelektüel alanda ise 14. yüzyıldan bu yana oluşan ve aydınlanma ile doruğa ulaşan batı medeniyetinin temelleri kabul edilen varsayımlar ciddi ciddi eleştirilmeye başlanır (Wallerstein, 1995, 92).

Bu incelemede kapitalist dünya sistemi toplumsal yapıyı, medeniyetler kültürel birikimi, dini hareketler ise insanoğlunun failliğini temsil etmektedir. Her ne kadar toplumsal yapı ve kültür insanoğlunun failliğini belirlemede etkiye sahip olsalar da, Fukuyama (1992)’nın dediği gibi insanları varoluşsal sorunlarına cevap arama failliğinden mahrum bırakmamıştır. Kapitalist sistemin krize girmesi Batı medeniyetinin değerlerinin sorgulanır hale gelmesiyle at başı gitmiş ve sonuç olarak genelde değerler krizine özelde ise kimlik problemine yol açmıştır. Bu krize insanoğlunun verdiği cevap ise kendi medeniyetlerinin kurucu unsuru olan dinlere yönelmeleridir.

Medeniyetler temelinde dini hareketlerden kastımız her bir dinin kendi özel medeniyetine ve bu medeniyetin dünya sisteminde ki yerine göre şekil kazanmasıdır. Kapitalist dünya sistemi batı medeniyetinin sosyal sistemi olduğu için batı medeniyetinde dini hareketler kapitalist medeniyetin değerlerine uyum sağlar. Diğer medeniyetlerdeki dini değerler ise sosyal sistemlerine yabancı olan kapitalist sisteme karşı kendi sosyal sistemlerini koruma rolünü oynarlar.

Mesela, Tabrizi (1987: 87)’ye göre, İslami hareketler, Batı’nın siyasi ve düşünce hegemonyasına karşı meydan okuma ve modern totaliter söylemi red olarak ortaya çıkmaktadır. İslami hareketler örneğinde biz hem bir medeniyet alternatifini hem de batının evrensellik iddialarını sorgulayan entelektüel meydan okumayı görmekteyiz.

Amerikan-evangelik örneğinde ise çetin bir kültürel dönüşüm ve Hıristiyanlığın evangelik hareketle bu dönüşüme ayak uydurmasını görmekteyiz. Mark Shibley'in dediği gibi Amerika'da büyüyen ve gelişen kiliseler, çevresindeki kültüre uyum sağlamaktadır. Ayrıca Shibley'e göre bu kiliseler sadece modern dünyadaki kiliseler değil, daha da önemlisi modern dünyanın kiliseleridir (Smith, 1998, 98).

Jeff Haynes'in aşağıdaki sözlerine katılmamak elde değildir. Haynes (1997: 719)'e göre İslamcı gruplar şu andaki sosyo-ekonomik ve siyasi düzeni reformlarla, seçim zaferleriyle veya şiddet kullanımıyla değiştirmeye çalışırken, Hıristiyan ve Yahudi fundamentalistler toplumsal ve ahlaki kuralların liberalleşmesini destekleyen muhafazakâr siyasi güçlerle ilişki içindedirler.

Hindu ve Budist gruplar ise ya kültürel şovenizm veya yozlaşmış hükümetlere karşı tavır almada yerlerini almışlardır (Haynes, 1997, 720). Kültürel şovenizm kapitalist medeniyetin değerlerine karşı olmayı temsil ederken, yozlaşmış hükümetlere karşı olma tavrı da kapitalist dünya sisteminin ekonomik ve siyasi yapısına karşı olmayı temsil etmektedir. Hindu ve Budist hareketlerin kapitalist sistemin siyasi ve ekonomik yapısına karşı olma şekilleri İslami hareketlerden farklı olmasına rağmen, her iki hareket de bir şekilde kapitalist dünya sisteminin değerlerine, ekonomik ve siyasi yapılarına karşıdır.

Bu hareketleri yalnızca anti-sistemik hareketler olarak anlamak yüzeysel bir anlayıştır. Bahsedilen hareketlerin dayandığı medeniyeti ve bu medeniyetin kapitalist dünya sistemindeki konumunun bilinmesi söz konusu hareketler hakkında sağlıklı, derin analizler yapılmasına imkân verecektir. Çünkü kapitalist dünya sistemi Batı medeniyetinin bir sosyal sistemi olduğu için ve Batı medeniyeti bu sosyal sistemin merkezinde yer aldığı için genellikle batı medeniyetindeki dini hareketler değişen kültüre uyum sağlama görevini üstlenirler.

Bu hareketleri sadece medeniyetlerin tekrar dirilmesi olarak tanımlamak da eksiktir. Çünkü bu medeniyetlerin dünya kapitalist sistemindeki yerleri bu dini hareketlerin niteliklerinde belirleyici olmaktadır. Mesela, Katoliklik Amerika'da ve Avrupa'da sisteme uyum sağlayarak liberalleşirken, Latin Amerika'da aynı dinden, kapitalist dünya sistemine muhalif olan özgürlük teolojisi ortaya çıkmaktadır. O zaman dini hareketler, bir kültürel sistem olarak medeniyetler, bir toplumsal yapı olarak kapitalist dünya sistemi ve insanoğlunun failliği olarak din üçgeninde ortaya çıkan bir sosyal görüngüdür.

Sonuç

Wallerstein'in ifadesiyle kapitalist dünya sisteminin krize girmesi ve bu sistemin değerleri olan Batı Medeniyetinin değerlerinin evrenselliğini kaybetmesi insanoğlunun varoluşsal soru ve sorunlarla karşı karşıya gelmesini sağladı. İnsanoğlu varoluşsal soru ve sorunlarına cevap bulabilmek için medeniyetlerinin temeli olan dini değerlere yöneldi. Bu yönelim toplumsal yapı, kültür ve faillik üçgenindeki kompozisyonda insanoğlunun failliğini oluşturmaktadır. Bir kültürel sistem olarak medeniyetler ise insanoğluna varoluşsal soru ve sorunlarına cevap üretebileceği gerekli malzemeyi sundu.

Dini hareketleri sadece medeniyetlerin tekrar dirilmesi olarak gören yaklaşımlar sadece esentiyalist değiller aynı zamanda insanoğlunun failliğini ve toplumsal yapının etkisini görmemezlikten gelmektedirler. Bu hareketleri sadece anti-sistemik hareketler olarak gören kuramlar ise kültürün dini hareketlerdeki etkisini ihmal etmekte kalmayıp insanoğlunun iradesini sıfırlamaktadır. Bize göre insanoğlu ne kültürel aptal ne de toplumsal yapı tarafından yönetilen bir robottur. İnsanoğlu varoluşsal soru ve sorunlara cevap bulmaya çalışan, Weber'in ifadesiyle anlam arayan bir varlıktır ki bu durum onun failliğinin de temelidir. Biz bu makalede dini hareketleri, insanoğlunun bu failliğini ortaya koyacak şekilde, medeniyetler ve dünya sistemi bağlamında inceledik. Medeniyetler, dünya kapitalist sistemi ve faillikten oluşan üç saç ayağından birisini ihmal etmek günümüz dini hareketlerini yanlış anlamamıza sebebiyet verecektir.

Kaynaklar

- Berger, P. (1967). *The sacred canopy*. Garden City, New Jersey: Doubleday.
- Berger, P. (2001). Reflections on the sociology of religion today. *Sociology of Religion*, 62:443-454.
- Kevin, C.J., Swatos, W.H., & Kivisto, P. (2002). *Sociology of religion*. Lanham: Altamira Press.
- Comte, A. (1865/2009). *A general view of positivism*. New York: Cambridge University Press.
- Durkheim, E. (1915/1976). *The elementary forms of the religious life*. (çev: Joseph Ward Swain). George Alien & Unwind Ltd.
- Fukuyama, F. (1992). *The end of history and the last man*. New York: The Free Press.
- Haynes, J. (1997). Religion, secularization and politics: A postmodern conspectus. *Third World Quarterly*, 18,709-728.

- Hopkins, T. K. (1979) The study of the capitalist world-economy: Some introductory considerations. Walter L.G. (Ed.) *The world-system of capitalism: Past and present* içinde, 21-52. London: Sage.
- Huntington, S. (1996). *The clash of civilizations and the remaking of world order*. New York: Simon and Schuster.
- Marx, K. (1978) On the Jewish question. Robert C.T. (Ed.), *The Marx-Engels reader* içinde, 26-53. New York: Norton & Company.
- Melko, M. (1995). The Nature of Civilizations. Stephen K.S. (Ed.), *Civilizations and World-System* içinde, 25-46. California: Altamira Press.
- Roudometof, V., & Roland R. (1995). Globalization, world-system theory, and the comparative study of civilizations. Stephen K.S. (Ed.), *Civilizations and World-System* içinde, 273-301. California: Altamira Press.
- Sanderson, S.K. (1995). Civilizational approaches to world-historical change. Stephen K.S. (Ed.), *Civilizations and World-System* içinde, 15-25. California: Altamira Press.
- Sanderson, S.K., & Thomas D.H. (1995). World system approaches to world-historical change. Stephen K.S. (Ed.), *Civilizations and World-System* içinde, 95-109. California: Altamira Press.
- Shiner, L. (1967). The concept of secularization in empirical research. *Journal for the Scientific Study of Religion*. 6, 207-220.
- Smith, C. (1998). *American Evangelicalism: Embattled and thriving*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Sorokin, P. (1937-1941). *Social and cultural dynamics*. New York: American Books.
- Stark, R., & Roger F. (1998). Religious, economies and sacred canopies: Religious mobilization in American cities. *American Sociological Review*, 53, 41-49.
- Stark, R., & Roger F. (2000). *Acts of faith*. University of California: Los Angeles.
- Tabrizi, B.G. (1997). Postmodernity and the emergence of Islamist movements. *International Review of Social History*, 42, 79-90.
- Toynbee, A.J. (1965). *A Study of History*. New York: Oxford University Press.
- Wallerstein, I. (1995). *Historical capitalism with capitalist civilization*. New York: Verso.
- Wallerstein, I. (1979). *The capitalist world-economy*. New York: Cambridge University Press.
- Wallerstein, I. (1991). *Geopolitics and geoculture*. New York: Cambridge University Press.
- Weber, M. (1978). *Economy and society*. Gunther R., & Claus, W. (Eds.) Berkeley: University of California Press.
- Weber, M. (1905/1958). *The protestant ethic and the spirit of capitalism*. New York: Scribner's.